

מבט ביקורתי על יומן 'סודי'

שמעון רובינשטיין

את היומן⁴, בותרו הדברים סתומים בעיני, שהרי למרות המעורבות העמוקה שלה במאמצי 'הפועל הצעיר' להתיישבות בחורן, לא היתה ל'קבוצת השרון' כל נציגות במשלחת. בחליפת המכתבים בינינו ניסיתי לברר אם יש במקורות שבידי ארצי אסמכתא למסקנה שהשתמעה מפרשנותו, ש'קבוצת השרון' מילאה תפקיד יישובי היסטורי מרכזי בפרשת החורן.⁵ לארצי מגיעה ללא ספק זכות הראשונים לגבי גילוי של יומן המסע לחורן, וחבל שמחלה ממארת קטעה את מאמציו לפרסם את היומן. את המלאכה החשובה הזו השלימה אופו, אשר קרוב לוודאי לא ידעה כלל על ראשוניותו של ארצי בנדון.

צבי אילן עסק אף הוא בהרחבה בניסיונות ההתיישבות בחורן בשנות העשרים והתייחס

4 בהתכתבות האישית אתי ציין ארצי שלצערו לא יוכל לאפשר לי לעיין ביומן שבידו, מאחר שבדעתי לפרסם את היומן בעצמו.

5 כך למשל במכתבי אליו מ־3 במאי 1982 הפניתי את תשומת לבו של ארצי לכך שתיאוריו של שמואל דיין על מגיעו עם קבוצת "השרון" רחוקים מלפתור את כל הבעיות ביחס לחורן [בשנות העשרים] ובייחוד לגבי ראשית קשריו עם קבוצת "השרון" והשתלשלות המגעים הללו. במיוחד לא ברור - בעקבות המידע שמסרת לי בענין הסיוור של הקבוצה בחורן - האם יוזמת "הבחירה" של קבוצה זו כמועמדת להתיישבות בחורן באה מצידו של דיין או שהיה כאן תהליך דו־סיטרי. לטוגיה זו שבתו במכתבי אליו מה־3 באוגוסט באותה שנה, והדגשתי שאני מקווה כי עם פרסום היומן על ידו, 'אכן תוכל לבסס את טענתך במסמכים או עדויות מוצקות שקבוצת השרון היתה בסוד הסיוור לחורן טרם התרחשותו'. בשל קוצר היריעה איני יכול כמובן לעסוק כאן בתפקיד המרכזי שייחס ארצי - ובעקבותיו אופו - ל'קבוצת השרון' בפרשת דה'האן. ראה מאמרו "המפעל" - תולדותיו של תא מחתרת בקבוצה החלוצית האינטימית ופרשת רצח דה'האן, קתדרה, 22 (טבת תשמ"ב), עמ' 173-200. על הניתוח שלי לאותה פרשה - השונה לחלוטין מזה של ארצי - ראה במאמרי 'פרשת דה'האן - רצח פוליטי או הוצאה להורג של מוסדות "המדינה שבדרך"?', כיוונים, 27 (אביב תשמ"ה), עמ' 5-29.

א. בדברי המבוא במאמרה 'מסע סודי לחורן - מיזמנו של חיים שורר, 1924', כותבת אביבה אופו, המהדירה את היומן, ש'גילוי היומן הפתיע, שכן בתעודות ובספרות המחקר שסקרתי ואשר בהן תואר המסע וצוין התזכיר, לא מצאתי כל התייחסות ליומן...'¹.

תיאור זה אינו תואם את שנכתב בספרי 'הנגב באספקלריה של מחדל ציוני גדול... (1919-1929)', בחלקו השני של הספר שכותרתו 'נגב או חורן', אני עוסק בהרחבה ברקע ובהיבטים המדיניים וההתיישבותיים הקשורים לנושא מאמצי ההתיישבות בחורן לפני מלחמת העולם הראשונה ובמיוחד אחריה, ובכלל זה הרקע למסע משלחת 'הפועל הצעיר' באוגוסט 1924 לחורן ותוצאותיו.² בפרק על הבחירה בקבוצת 'השרון' כגרעין ראשון להתיישבות בחורן אני מצטט שם מתוך אחד המכתבים האישיים ששלח לי בשנת 1982 עודד ארצי המנוח שגילה את יומנו הנזכר של שורר ואף התכוון לפרסמו: 'הם [אנשי 'קבוצת השרון'] בחרו עצמם מתוך הכרה עצמית... כאליטה, לשאוף לקשה... ולנועז ולהתיישב בחורן ומתוך כך שמרו על קשר בנושא וטיפלו ביומן המשלחת [היומן של משתתפי המסע מאוגוסט 1924, שמואל דיין, נחום פאפר וחיים שורר, בכתב ידו של שורר].'³ מאחר שעד לפרסום ב'קתדרה' לא זכיתי לראות

1 קתדרה 82, טבת תשנ"ז, עמ' 90.

2 ש' רובינשטיין, הנגב באספקלריה של מחדל ציוני גדול... (1919-1929), ירושלים 1985, וראה שם בפרט עמ' 585-618.

3 שם, עמ' 607.

התארגנות משלחת 'הפועל הצעיר' בענין המסע לחורן, אין ספק שזו לא התמונה המלאה, והשורה התחתונה היא שבלעדי ההנהלה הציונית ספק אם המסע היה יוצא אל הפועל, ולא רק בגלל שהיא - ולא אותם עשרים איש - סיפקה את מרבית המימון למסע. על מנת להבין את התלות הגדולה של הקבוצה האיניציאטיבית של 'הפועל הצעיר' בהנהלה הציונית די להצביע על התסביך הגדול שלה כלפי הקבוצה היריבה של אנשי 'השומר' לשעבר, ולא רק ה'אנחנו מוכרחים להאסר' בדיון מה-14 באוגוסט⁸ אלא בעיקר הנאמר ביומן ב-10 בספטמבר, בתום המסע: '... הדבר אינו צריך להתפרסם כל כך מהר, עד אשר נעשה איוה דבר ממשי, כדי שלא ימהר מי שהוא לעשות מה שהוא, אולי באופן בלתי אחראי, מתוך רצון להקדימנו בלבד'.⁹

ומי הוא אותו 'מי שהוא' אם לא הקבוצה האיניציאטיבית היריבה? ומהיכן תבוא ההצלה לנוכח חשש ריאלי זה? האם מ'קבוצת השרון'? האם מראשי המפלגה? לא! חברי הקבוצה האיניציאטיבית עצמם נותנים את התשובה היחידה האפשרית בהמשך אותו דף ביומן: 'על כל הדברים האלה עלינו לדבר עתה עם אחדים מחברי האקסקוטיבה הציונית...'¹⁰

אין הוכחה טובה יותר למזורתה של המילה סודי ביומן שלפנינו מאשר הדברים שכתב שורר ביומן ב-29 וב-30 באוגוסט בדבר יציאתה של המשלחת ב'גנבה' מדגניה ובדבר התרדה הטרגי-קומית שאחזה בחבריה כאשר בהגיעם למלון היהודי בדמשק גילו שם את איש הקבוצה האיניציאטיבית היריבה, חיים שטורמן: 'למפלה כזאת לא פללנו! הוא בוודאי לא היה צריך לדאוגנו פה', כותב שורר, ולמחרת הוא מוסיף:

לדין וחשבון על המסע לחורן שחיבר שורר, ושהופץ כתזכיר פנימי של 'הפועל הצעיר' בלוויית הקדמה של דיין.⁶

ב. למקרא הדיון המשועשע מה-14 באוגוסט בין דיין, שורר ועדה פישמן (מימון) בדבר המסע לחורן ודרכי מימונו - כאשר אפילו השימוש במלה 'סודי' לא זוכה להתיחסות רצינית אלא כטקטיקה לשכנוע עשרים איש (כך!) לתרום לירה מצרית אחת למימון הנסיעה⁷ - לא יכולתי שלא לחשוב עד כמה הדבר חובבני, ומדוע כל כך בקלות דלפו פרטי המסע לקבוצה היריבה. זה הרקע למסקנתי שלמילה סודי ביומנו של שורר יש משמעות מיוחדת, השונה מהמקובל בדרך כלל במסמכים. אין מדובר בסודיות על רקע ביטחוני, מדיני או כלכלי, אלא על רקע התחרות הנמרצת בין שתי הקבוצות האיניציאטיביות, זו של 'אחדות העבודה' וזו של 'הפועל הצעיר', שפעלו במקביל לבידור אפשרויות ההתיישבות בפריפריה של ארץ-ישראל בדרום הארץ ובמזרחה (אמנם הקבוצה של 'הפועל הצעיר' לא נקראה במפורש קבוצה איניציאטיבית אך אין ספק שמבחינה פונקציונלית אכן היתה כזו). בשני המקרים המימון הסמוי בא למעשה מההנהלה הציונית ומהמוסדות המיישבים, כפי שניתן ללמוד מהתפקיד שמילאו הקולונל קיש ונחום תשבי בארגון, במימון ובהכוונה סמויה של הסיוור של 'הקבוצה האיניציאטיבית ליישוב הנגב', שקמה במפלגת 'אחדות העבודה' מקרב אנשי 'השומר' לשעבר, ושנשלחה לבחון את אפשרויות ההתיישבות בדרום עבר הירדן באביב 1924.

למרות שעל פניו ניתן לטעון שהיומן מלמד על פסיונות של ההנהלה הציונית בירושלים כלפי

8 שם, שם.
9 שם, עמ' 106.
10 שם, שם.

6 צ' אילן, הכמיהה להתיישבות יהודית בעבר הירדן 1871-1947, ירושלים תשמ"ה, עמ' 278-282.
7 אופז (לעיל, הערה 1), עמ' 94.

מהיזמן של שורר ניתן ללמוד עד כמה חשה עצמה הקבוצה האיניציאטיבית של 'הפועל הצעיר' נחותה מן הקבוצה היריבה. הדבר בולט במיוחד בתחילת היום, גם אם הדברים המובאים שם הם תשובה אירונית על שאלה שהעלתה כנראה עדה פישמן (מימון), מה יהיה אם חברי המשלחת יאסרו כפי שנאסרו צבי נדב וחבריו.¹²

מן הדברים מבצבצת קנאה סמויה בהילה שנקשרה - בלבם של יודעי הסוד המעטים ביישוב, בהנהלה הציונית ובמוסדות המיישבים - במשלחת של 'אחדות העבודה' לדרום עבר הירדן בראשותו של נדב, ובמיוחד על רקע מעצרה בכלא בעמאן, דבר שהביא להתערבותו של קיש עצמו אצל ראש ממשלתו של עבדאללה למען שחרורה.¹³

ג. ברקע ההתעוררות היישובית בעניין החורן בשנת 1924 עמדה התמורה שחלה במעמד המשפטי של הקרקעות: לאחר חתימת חוזה השלום הסופי עם תורכיה בלואן (24 ביולי 1923) חשה עצמה צרפת, המדינה המנדטורית בסוריה, חזקה מספיק כדי לשנות, בין השאר, את המצב החוקי שנקבע על ידי 'החוק על זכות אישיות משפטית לרכוש נכסי דלא-נייד' שחוקקה תורכיה במרס 1913 במטרה להפלות לרעה חברות ונתינים זרים בכלל וצרפתים בפרט. הצעד המשמעותי הראשון שעשה הנציב העליון הצרפתי בסוריה היה פרסומו של צו מס' 2547, ב-7 באפריל 1924, ששינה את החוק הנזכר.

12 שם, עמ' 94, 96.

13 על סיוור זה ועל פרשת המעצר ראה: ש' רובינשטיין, 'הפרה רצתה להיניק לא פחות מאשר העגל רצה לינוק: נסיונות ציוניים בשנות ה-20 לעקוף את המגמה הבריטית להשאיר את עבר הירדן ריק מיהודים', כיוונים, 9 (ניסן תשנ"ו), עמ' 153 ואילך. יש לציין שאופו שגתה בהערת ההסבר שנתנה לפרשת אותו מעצר. ראה במאמרה (שם), עמ' 96.

חיים שטורמן
כפי שצולם
בדמשק (1918)

'ענינו איך שהוא בגמגום לשטורמן על דבר מטרת בואנו לדמשק... כשקמנו, [הוא] לא היה כבר וזה נתן לנו את האפשרות ללבוש את בגדינו "ההגונים" שיכלו לעורר אצלו חשדים'.¹¹ אפילו עיון שטחי ביומן יגלה שזו אינה ההוכחה היחידה לחובבנות של המשלחת ושל הסודיות שלה, שלא היתה אלא ניסיון התגוננות פתטי מעינו הבולשת והקנאית של היריב הבכיר והמנוסה יותר, שעלול היה לגזול מ'הפועל הצעיר' את הבכורה בהתיישבות החלוצית בחורן. להערכתו, האגרסיוויות שגילו חברי הקבוצה האיניציאטיבית של 'יוצאי 'השומר' כלפי יריביהם מעידה על אכזבה שחשו מכך שחרף העובדה שהוכיחו עצמם מעל ומעבר בסיוור לדרום עבר הירדן, בכל זאת לא ניתן להם ליוזם את הסיוור לחורן, והמשימה נמסרה לאחרים, שעדיין לא הוכיחו את עצמם במשימות מסובכות מעין אלו.

11 שם, עמ' 98.

שניתן לעקוף על ידי התיישבות בדרום עבר הירדן את הניתוק שכפו הבריטים בין שני חלקי ארץ-ישראל שמשני עברי הירדן. באשר לאדמות הברון בסוריה, נמשכה התמימות הציונית הזו גם לאחר פריצתו של המרד הדרוזי בסוריה בשנת 1925 ואף פרחה עד כדי כך שבלמה את החתירה הציונית ליישוב הנגב, אשר הגיעה לשיא באמצע שנות העשרים. אותה תמימות היא שאפשרה למשל לנהל את המשא ומתן הארוך על תכנית דה ז'ובנל (1926), שביקשה לפתוח את ההסתדרות הציונית לקיים התיישבות יהודית גדולה בסוריה אך לא באדמות הברון הסמוכות לגבול עם ארץ-ישראל אלא בפלמירה (תדמור), הרחוקה מאוד מהגבול אך המשופעת במים.¹⁷

לסיכום, טעותם המשותפת של ארצי ושל אופו נובעת מייחוס חשיבות יתר ל'קבוצת השרון' - עד כדי היפוך היוצרות במה שנוגע ליחסים בינה לבין המוסדות. ההתלהבות החלוצית הגדולה של קבוצה זו, או של כל קבוצה התיישבותית אחרת - כ'חבורת הדרום' של אליהו אפשטיין (אילת) למשל - לא יכלה להכתיב מדיניות למוסדות; היא יכלה רק להשפיע, במעט או בהרבה, בכיוון זה. בפועל דווקא לקבוצה היריבה של יוצאי

שינוי חוקי זה היה בבחינת תפנית בלתי צפויה לרעה מנקודת מבט יישובית משום שדרבן את פיק"א להיפטר מאדמותיה בחורן, שהפכו בעיניה למטרד אדמיניסטרטיווי ופיננסי, ולהחליפן באדמות בארץ-ישראל המערבית. תפנית זו עוררה התנגדות ביישוב, במוסדות המיישבים ובהסתדרות הציונית, והולידה מאמץ גדול להשפיע על הברון רוטשילד לבטל מגמה זו.¹⁴ אמנם גם לפני הצעד המשפטי הנזכר משנת 1924 נישאו עיניים רבות ביישוב לגולן ולחורן, ודי להזכיר בהקשר זה את תכניתו של ז'בוטינסקי משנת 1919 להקים מושבה של ותיקי 'גדוד נהגי הפרדות' בגולן¹⁵ ואת הסיוור של משלחת 'גדוד העבודה' לחורן בהשתתפות יהודה אלמוג ותכריו בקיץ 1922.¹⁶ אולם רק לאחר אותה תמורה משפטית התעוררו המוסדות והנהלה הציונית לפעולה נמרצת לשם יישוב אדמות הברון בחורן, המשופעות במים. עם כל חשיבותם, לא ההתלהבות החלוצית בשתי מפלגות הפועלים ואף לא התרוממות הרוח של הליכה לפני המחנה ב'קבוצת השרון', כפי שמבקשים להאמין ארצי ואופו, הולידו את הגישושים המדיניים עם שלטונות המנדט הצרפתי בדמשק ואת המסע מטעם הקבוצה האינציאטיביות של 'הפועל הצעיר' לחורן. ביסוד המהלכים הללו עמדה התמימות של הנהלה הציונית, שחשבה שניתן לעקוף את המגבלות המדיניות ואת היריבות התריפה שבין שתי המעצמות המנדטוריות, בריטניה וצרפת, ולהביא להתיישבות בצד הצרפתי של הגבול מצפון-מזרח ארץ-ישראל - כשם שהאמינה

17 שם, עמ' 624-637. למזלו של היישוב ושל המפעל הציוני כולו הסתיים משא ומתן זה, שהתנהל בעיצומו של המרד הדרוזי, בלא כלום. אלמלא כן היה הדבר מביא לא רק לאבדן כל ההשקעות הכספיות הכרוכות באותה התיישבות, אלא אף מעמיד את ההסתדרות הציונית וכן את הקהילה היהודית בסוריה ובלבנון במצב בלתי אפשרי, בתווך בין הלאומיות הסורית הגואה לבין המדינה המנדטורית, צרפת. על התסיסה הלאומנית בסוריה מאז תום מלחמת העולם הראשונה ועד לכשולן המרד הדרוזי ועל מצוקתה של קהילת דמשק באותה תקופה קשה ראה: ש' רובינשטיין, מופת של רב: על הצלתה של קהילת דמשק ע"י ראש רבני דמשק הרב דר' שלמה תג'ר בימי המרד הדרוזי ב-1925, ירושלים 1995, עמ' 1-9.

14 ראה בספרי (לעיל, הערה 2), עמ' 563-573.
15 ראה למשל: ש' רובינשטיין, "הנסיבות ליישוב משוחררי הגדודים העבריים על קרקעות הממשלה (1919-1923), האומה, 43 (אייר תשל"ח), עמ' 247.
16 ראה בספרי (לעיל, הערה 2), עמ' 666-672.

ל'ארץ-ישראל לאחר תום מלחמת העולם הראשונה. עם זאת עד לשלהי שנות השלושים שבו תכניות כאלה ועלו כל אימת שנראה היה שנוצרה הזדמנות לממשן בעבר הירדן. ביטוי מובהק להתפכחות זו אפשר לראות בדעיכתן בשנות השלושים של הקבוצות האיניציאטיוויות; את הכיוון ההתיישבותי החדש עתיד היה לסמן, החל באמצע שנות השלושים, מנהיג מסוג חדש, בעל חוש מדיני מפוכח, בן-גוריון, שהשכיל להפנות את הזרקור ההתיישבותי הראליסטי מסוריה ומעבר הירדן אל האהובה הישנה-החדשה שבגבולות ארץ-ישראל המערבית - הנגב.

תגובת ד"ר אביבה אופז

השגותיו של שמעון רובינשטיין על מאמרי ובמיוחד על אופן ההתייחסות של עודד ארצי ושלי למקומה של 'קבוצת השרון' בניסיונות ההתיישבות בחורן, אינן אלא עניין שבפרשנות שונה של העובדות. בתור כאלה, השגותיו הן לגיטימיות. בו בזמן אין הן מוציאות מכלל אפשרות פרשנות אחרת, אם היא מבוססת ומוכחת. מעבר לאי ההסכמות, אין לי אלא להודות למר רובינשטיין על התייחסותו למאמרי ולהערותיו המלומדות והמאירות.

'השומר' נודעה השפעה רבה יותר מאשר לקבוצה שהתארגנה בקרב 'הפועל הצעיר', והיה זה אולי כדי ליצור איזון בין שתי מפלגות הפועלים או משיקולים אחרים שהוחלט להטיל את משימת הסיוור לחורן על אנשי מפלגה זו. החלטה זו הגבירה את היריבות והעוינות בין שתי המפלגות באמצע שנות העשרים, ועל רקע זה נעשה כנראה ניסיון לעקוב אחר אנשי 'הפועל הצעיר' שיצאו לחורן ואולי אף להכשילם, כפי שניתן ללמוד ממספר דוגמאות ביומנו של שורר. לדוגמאות אלה - המצביעות על מודיעין פוליטי מפותח מאוד של אנשי 'השומר' לשעבר - חשיבות רבה, ומשמעותיותיהן מרחיקות לכת הרבה מעבר לפרשת הסיוור לחורן.

למעשה הקבוצות האיניציאטיוויות הללו היו כלי לגיטימי בידי ההנהלה הציונית בשנות העשרים כדי לגשש באיזו מידה תוכל לממש את מגמותיה המדיניות באמצעות התיישבות. בעקבות המשבר הכלכלי הקשה של 1926-1927 והתגברות המגמות האנטי ציוניות בממשלת המנדט שביקשו להביא לידי היפוך של מדיניות 'הבית הלאומי' - תהליך שניכר במיוחד לאחר מאורעות תרפ"ט - חלה בקרב ראשי ההנהלה הציונית התפכחות הדרגתית מן התכניות להתיישבות מעבר לגבולות המדיניים שנקבעו